

«Не наш» Параджанов: кінорежисер у західному кінознавстві

Анастасія Канівець

Параджанов у кінознавстві, хоч би й лише західному, – тема, варта окремого ґрунтовного дослідження. Звісно, у короткій статті неможлива повнота, враховуючи той корпус текстів, що вже написаний (і пишеться просто зараз) про цього режисера, визнаного одним з найнеординарніших в історії кіно. Перша книжка про нього на Заході, італійська «Сергій Параджанов: свідчення і документи про творчість і життя», вийшла в 1977 році, в період ув'язнення майстра і як реакція на нього¹. А, мабуть, найвагомішим дослідженням стало «Кіно Сергія Параджанова» Джеймса Стеффена (2013)², перша англомова монографія, комплексне дослідження його біографії, творчості і, звісно, тиску на митця тоталітарної радянської системи. Випущено й книги, присвячені окремим фільмам Параджанова: франкомовна «"Саят-Нова" Сергія Параджанова» Еріка Бюло (2007)³ й англомова «Сергій Параджанов: Тіні забутих предків» Джошуа Ферста (2016)⁴. Несподіваний ракурс пропонують роботи, що досліджують архаїчні структури в творчому мисленні режисерів авторського кіно, зокрема Параджанова: «Поетичне кіно і дух дару у фільмах Пабста, Параджанова, Кубрика та Руїса» Лалін Джаяманне (2021)⁵ й «Архаїка і нечистота. Девіації Пазоліні, Параджанова та Олівейри» Аліс Летула (2022)⁶. Більш традиційний характер мають книги, що вийшли раніше, у 1990-х – «Сергій Параджанов» Патріса Казальса (1993)⁷ і збірник режисерових сценаріїв під редакцією Галі Акерман (1998)⁸.

¹ Брюховецька Лариса. Українське кіномистецтво в сучасному дискурсі історії кіно. *Всесвіт*, 2019, № 3-4. С. 147-155.

² Steffen James. *The Cinema of Sergei Parajanov*. Madison: *University of Wisconsin Press*, 2013.

³ Bullot Erik. *Sayat nova de Serguei Paradjanov: La face et le profil*. Crisnée, Belgique: *Éditions Yellow Now*, 2007.

⁴ First Joshua. *Sergei Paradjanov: Shadows of Forgotten Ancestors*. *Intellect, Limited*, 2016.

⁵ Jayamanne Laleen. *Poetic Cinema and the Spirit of the Gift in the Films of Pabst, Parajanov, Kubrick, and Ruiz (Film Culture in Transition)*. *Amsterdam University Press*, 2021.

⁶ Letoulat Alice. *Archaisme et impureté. Les écarts de Pasolini, Paradjanov et Oliveira*. Paris, *Hermann*, 2022.

⁷ Cazals Patrick. *Serguei Paradjanov*. Paris: *Éditions de l'Etoile*, 1993.

⁸ Paradjanov Serguei. *Sept visions / pref., notes et comment. de Galia Ackerman*. Paris: *Le Seuil*, 1992.

Втім, цей огляд хотілося б присвятити не історії досліджень Параджанова, і навіть не аналізу ключових присвячених йому праць, а загальним тенденціям «параджанознавства». Які аспекти його біографії і творчості найбільше цікавлять дослідників? У якому ключі їх досліджують? Нарешті, наскільки яскравим є «український слід» у житті Параджанова для західних дослідників? Особливо цікаві ці моменти в дослідженнях останніх років – цікаві і, скажати б, важливі, особливо в контексті культурної війни з росією та проблеми поділу «радянської спадщини», що її здобутки колишня метрополія послідовно і, на жаль, не без успіху присвоює собі.

Загалом, серед досліджень можна виділити основні напрями: аналіз параджанівської естетики, національний аспект його біографії і творчості, історія політичного переслідування режисера радянським режимом та його гомосексуальність. Звісно, потрібно враховувати, що ці виміри взаємно перетинаються, впливаючи один на одного, і в біографії митця, і в присвячених йому дослідженнях.

1. Естетика Параджанова

Погляди на стиль Сергія Параджанова в західних дослідників досить близькі. Так, часто згадують, що його фільми підривають традиційний кінематографічний наратив⁹. Відзначають зв'язок його творчої манери з живописом: *tableaux*, чи навіть *tableaux vivants*, – поширене означення характеру параджанівських кадрів¹⁰. «Живописна картина (*tableaux*) стала його основною технікою», – стверджує Джеймс Стеффен¹¹, а одна зі статей так і називається: «Образний символізм і призупинений рух. Пластика жи-

⁹ Наприклад: Tenor Gómez M. *Sayat Nova (Serguei Paradjanov, 1969)*. *La mirada de la infancia como estructura*. *Nawi: arte diseño comunicación*, 2019, Vol. 3, Núm. 1, 16. Amengual B. *Sur deux nouveaux d'Eisenstein. Études littéraires*, 1988, 20(3), 123–136. <https://doi.org/10.7202/500819ar>. С.124; Rollet Sylvie. «Caucase, mon beau souci»: fragmentation et continuité chez Paradjanov. *Le Septième art*, dir. J. Aumont, Paris, 2003, Léo Scheer, pp. 213-225.

¹⁰ Наприклад: Tenor Gómez, M. (2019). *Sayat Nova (Serguei Paradjanov, 1969)*. *La mirada de la infancia como estructura...* P. 14.

¹¹ Steffen James. *Parajanov's Playful Poetics: On the 'Director's Cut' of the Color of Pomegranates*. *Journal of Film and Video*, Vol. 47, No. 4, International Film and Television (Winter 1995-96), p. 19.

вописних полотен Сергія Параджанова»¹². Зацікавила дослідників і безпосередня присутність живописних традицій у фільмах митця – наприклад, Ольга Кім аналізує свого роду синтез живопису й кіно в його творах, зокрема, застосування у фільмі ефекту оберненої перспективи¹³.

Інше досить поширене спостереження щодо естетики Параджанова – «колажний» спосіб поєднання об'єктів у кадрі. Характерний тут образ, вжитий Сільві Ролле: вона пише, що «Параджанов відмовляється бути “спадкоємцем” і постає, навпаки, колекціонером, навіть торговцем антикваріатом». Його естетична позиція – поєднання різномірних фрагментів реальності, різноманітних предметів, що постають саме як колекція, як набір розрізаних об'єктів. Це знову ж таки стає метафорою нетрадиційного нарративу кіно Параджанова, що так само розсипається на розрізнені фрагменти¹⁴.

Окрему увагу дослідників, починаючи від згаданих книг Лалін Джаяманне й Аліс Летула і завершуючи окремими статтями, привертає «архаїчний» характер параджанівського кіносвіту. Йдеться не лише про відображення традиційної культури Карпат і Кавказу: Марія Тенор Гомез згадує про вплив на стрічки Параджанова доренесансного живопису й театру, японського театру кабукі¹⁵.

Деякі тексти розглядають зв'язок кіно Параджанова з поезією. Тут, звісно, потрібно розрізняти «поетичне кіно» і «поезію в кіно»; у цьому випадку можна говорити і про те, і про інше. Наприклад, у статті Паоли Мільдонян «Переклад поезії в кіно. Два випадки: Сергій Параджанов і Маріо Мартоне» йдеться зокрема про те, як митець засобами кіно вирішує завдання поезії¹⁶. А ось характерний пассаж вже зі статті Марії Тенор Гомез: «Стиль режисера, надзвичайно поетичний і алегоричний, пориває не тільки з соціалістичним реалізмом його доби, але також і з традиційною концепцією кіно»¹⁷. Детальніше творчість Параджанова як зразок поетичного кіно, тобто «кіно, яке базується на використанні поетичної функції мови», дослідив М. Пуарсон-Дешон у доповіді «Ашик-Керіб» Параджанова, або Поетична функція кінематографічної мови»¹⁸.

Де ж в історії світового кіномистецтва вбачають коріння Сергія Параджанова з його підкреслено яскравою, екс-

центричною естетикою? Цілком природно, виводять її з традиції Жоржа Мельєса: на певне наслідування її звертають увагу Бартемі Аменгаль, Джеймс Стеффен, за ними інші автори¹⁹. З інших кінематографістів, за творчими принципами чи манерою близьких Сергію Параджанову, називають П'єра Паоло Пазоліні і Федеріко Фелліні.

2. Політичний вимір. Національне питання

Як і в українських студіях, в західних одним із ключових е біографічний мотив потерпання Параджанова від каральної радянської системи. Як правило, дослідники не забувають підкреслити, що висунуті звинувачення (гомосексуалізм, доведення до самогубства, спекуляції) були лише прикриттям для справжньої причини: реакції владної системи на творчість митця як «антирадянську».

В чому саме полягає «антирадянськість»? Це аналізується далеко не всюди. В деяких дослідженнях відзначається, що творчість Параджанова з її виразним національним характером сприймалася як виклик радянській політиці уніфікації: «Його кіно йшло врозріз з офіційними настановами на ідеологічну уніфікацію території, при якій культурне розмаїття приймалося у реальності фольклорної поштової листівки», – підкреслила, наприклад, Марта Суредда Коста. Як антирадянське, відзначила авторка, трактувалося і його замилювання дореволюційним фольклором. І ще спостереження, яке варто відзначити: режисер у своїй репрезентації мистецьких традицій Кавказу виразив ставлення дисидентів до нав'язування радянської дійсності²⁰. Окремий важливий аспект – національний вимір творчості кінематографіста: «Вірменський режисер мав стати еталоном примирення різних культурних традицій Кавказу»²¹. Те, що Параджанов об'єднав у собі кілька культурних світів, є лейтмотивом досліджень – тим більше, що це напряду відобразилося в його фільмах. Автобіографічні моменти у «кавказьких» фільмах майстра відзначали неодноразово. Наприклад, те, що Саят-Нова є близьким до Параджанова: і тим, що є представником одразу кількох культур²², і тим, що зазнавав переслідувань і поставав перед судом; до того ж, поет був режисеровим земляком: обоє народилися в Тифлісі-Тбілісі²³. Подібним чином розглядають «Ашик-Керіба»: і як твір на перетині різних

¹² Letoulat Alice. Symbolisme imagé et mouvement suspendu. Plasticité des tableaux vivants chez Sergueï Paradjanov. *Écrans*. 2020 – 2, №14. Pp.153–167.

¹³ Kim Olga. Cinema and painting in Parajanov's aesthetic metamorphoses. *Studies in Russian and Soviet Cinema*. Volume 12, 2018 - Issue 1.

¹⁴ Rollet Sylvie. «Caucase, mon beau souci»... pp. 213–225.

¹⁵ Tenor Gómez M. Sayat Nova (Sergueï Paradjanov, 1969). *La mirada de la infancia como estructura...* P. 14.

¹⁶ Mildonian, P. Traduzir poesia no cinema: dois exemplos: Sergei Parajanov e Mario Martone. *Revista VIS: Revista Do Programa De Pós-Graduação Em Artes Visuais*, 2020, 19(2), 20–37. <https://doi.org/10.26512/vis.v19i2.35391>.

¹⁷ Tenor Gómez M. Sayat Nova (Sergueï Paradjanov, 1969). *La mirada de la infancia como estructura...* P. 14.

¹⁸ Poirson-Dechonne M., «Ashik Kerib, de Paradjanov, ou la fonction poétique du langage cinématographique». *Le conférencier n° 4, «Cinéma & Poésie, réflexions»*, décembre 2014.

¹⁹ Amengual B. Sur deux neveux d'Eisenstein. *Études littéraires...* C. 128; Tenor Gómez M. Sayat Nova (Sergueï Paradjanov, 1969). *La mirada de la infancia como estructura...* Mildonian P. Traduzir poesia no cinema: dois exemplos: Sergei Parajanov e Mario Martone...

²⁰ Sureda Costa Marta. Anàlisi de l'obra cinematogràfica de quatre documentalistes russos o de repúbliques ex-soviètiques: La relació amb les noves tendències del documental i el llegat soviètic. *Universitat de Girona*, 2010.

²¹ Там само.

²² Dziub Nikol. "Paradjanov et les Ashiqs : un cinéma de liberté poétique". *L'Ashiq et le troubadour: perspectives transversales sur l'art de la poésie musicale, Éditions et Presses Universitaires de Reims*, 2017. fhal-03088870f. C. 268–269; Mildonian P. Traduzir poesia no cinema... P. 30.

²³ Mildonian P. Traduzir poesia no cinema: dois exemplos: Sergei Parajanov e Mario Martone... P. 30.

культурних традицій, і як відображення стану режисера, що зазнав утисків з боку влади²⁴. Якщо ж говорити про національну приналежність самого Параджанова, її переважно означають як «транскавказьку» (одна зі статей так і називається: «Сергій Параджанов. Транскавказький поет»²⁵). Втім, є й дослідження власне вірменської складової ідентичності митця; щоправда, як визнають автори, виокремити останню досить проблематично. Про цей вимір особистості режисера згадують передусім, аналізуючи «Колір граната»²⁶ й «Сповідь»²⁷. Важливою складовою вірменської ідентичності є християнська, і її трактування Параджановим також привернуло увагу: зокрема, Елена Галеа Позо з Кордовського університету одразу в трьох статтях розглянула відображення традицій містицизму в «Саят-Нові», зіставляючи Параджанова з його іспанським сучасником, кінематографістом Хосе Валь дель Омаром²⁸. З іншого боку, у своїй монографії Лалін Джаяманне звертає увагу на вплив суфізму на параджанівське кіно.

Варто зазначити: якщо українське параджанознавство, природно, обертається навколо «Тіней забутих предків» і звертає певну увагу й на інші його фільми українського періоду, то в західному кінознавстві у фокусі уваги опинилися «Саят-Нова» (який не раз був названий головним твором Параджанова²⁹) й «Ашик-Керіб». Про «Тіні» згадують, звісно, з повагою, вони зберігають статус фільму, з якого почався «справжній» Параджанов, – але куди більший інтерес викликають фільми «кавказького» циклу. Показово, до речі, що в деяких текстах «Тіні» мають французьку прокатну назву «Вогненні коні». Ще менше звертаються до «українського сліду» в біографії майстра: нерідко просто вказано, що він перші роки знімав на Київській кіностудії. Подекуди згадують Олександра Довженка, називаючи його учителем Параджанова, проте справжній майстер його курсу – Ігор Савченко – згаданий лише в поодиноких роботах.

Натомість досить показова – і, на жаль, сподівана, – прив'язка Параджанова до російської традиції. Дуже часто у текстах про митця згадують Андрія Тарковського. З

одного боку, це виправдано їх товаришескими стосунками, становищем кінематографістів-нонконформістів і протистоянням тоталітарній системі, з іншого – подекуди виглядає як свого роду «освячення» іменем Тарковського як культової для західного кіномана постаті. Яскравим прикладом такої невиправданої згадки є стаття «Переклад поезії в кіно. Два випадки: Сергій Параджанов і Маріо Мартоне» Паоли Мільдонян, де окремий пасаж присвячено тому, як Параджанов і Тарковський обоє терпіли утиски від системи³⁰. Інший режисер, крізь призму якого подекуди розглядають Параджанова, – Сергій Ейзенштейн. Окреме дослідження Бартелемі Аменгалья так і називається: «Про двох племінників Ейзенштейна», і йдеться в ньому про вплив на вірменських режисерів Артавазда Пелешяна і Сергія Параджанова Сергія Ейзенштейна і Дзиги Вертова як «великих російських першопрохідців» (цітата з анотації до статті)³¹.

Звісно, в дослідженні впливу на Параджанова Ейзенштейна і Тарковського, його зв'язків з останнім немає нічого дивного; зрештою, Параджанов був радянським режисером і перебував у відповідній сфері традиції і впливу. Разом із тим, цей момент вартий окремої уваги. Він містить певну небезпеку, адже якоюсь мірою вписує Параджанова в коло не стільки радянської, скільки саме російської культурної традиції, і відповідним чином митець сприймається і трактується. Це є дещо парадоксальним, враховуючи, що якраз-таки на російських кіностудіях режисер не працював, проте реальність така: в «Історії фільму» Марка Каузіна Параджанов вже названий «російським режисером»³². Відповідно постать митця трактовано у книзі з промовистою назвою «Обличчя Росії», де його творчість розглядається крізь призму Ейзенштейна і Тарковського і де можна прочитати такий пасаж: «Хоча Параджанов у багатьох моментах був на чолі в аудіовізуальному оновленні Росії, він так і не зміг створити фільм у Російській республіці. Він працював у периферійних республіках Радянського союзу, що поступово розвалювався»³³; більш чіткого означення місць, де режисер створив свої шедеври, у книзі немає. Долання росієцентричної західної дослідницької оптики, таким чином, лишається актуальним й у випадку Сергія Параджанова.

3. «Новий» ракурс: Параджанов і квір-студії

«Новий» тут варто взяти в лапки, оскільки для західного світу гомосексуальність режисера відома давно і напряму впливає на його сприйняття та на статус жертви радянського режиму – в розрізі не лише мистецькому й політичному, а й у контексті проблеми свободи сексуальної ідентичності.

³⁰ Mildonian P. Traduzir poesia no cinema: dois exemplos: Sergei Parajanov e Mario Martone... P. 30.

³¹ Amengual B. Sur deux neveux d'Eisenstein...

³² Cousins Mark. The Story Of Film. London: *Pavilion*, 2011. P. 505.

³³ Billington James H. The Face of Russia: Anguish, Aspiration, and Achievement in Russian Culture. New-York: *TV Books Inc*, 1998. P. 225.

²⁴ Dziub Nikol. "Paradjanov et les Ashiqs : un cinéma de liberté poétique"... P. 280.

²⁵ Gabriels Bjorn. Sergei Parajanov. Trans-Kaukasische poëet. 9.07.2014. <https://www.sabzian.be/article/sergei-parajanov>

²⁶ Armani Nora. Armenian National Identity in Paradjanov's 'The Colour of Pomegranates'. https://www.academia.edu/63234314/Armenian_National_Identity_in_Paradjanovs_The_Colour_of_Pomegranates

²⁷ Usitalo Steven. Juxtapositions and Inventions: Sergei Parajanov, 'Ispoved', and Armenian Identity. *Caucasus Survey*, 2023.

²⁸ Galea Pozo Elena. El cine poético-místico de Paradjanov y Val del Omar. Tradición cultural y etnográfica como palimpsesto. *Esferas Literarias*, 2020, Núm. 3, 89-105; Perspectiva comparada de una poética visual mística. La tradición a través de Paradjanov y Val del Omar. AVANCA CINEMA 2020 Edições Cine-Clube de Avanca. CAPÍTULO I _ CINEMA – ARTE. El vino como motivo místico en «Sayat Nova. El color de la granada» (Sergei Paradjanov, 1969). Trama y fondo: revista de cultura, 2021, Núm. 51, 7-22.

²⁹ Наприклад: Tenor Gómez M. Sayat Nova (Serguei Paradjanov, 1969). La mirada de la infancia como estructura... P. 16.

Параджанов як художник: культура образу колажів і фільмів пізнього періоду

Ольга Ямборко

У деяких дослідженнях цей аспект згаданий побіжно, в контексті гомоеротичної природи окремих образів у його фільмах³⁴: «... правдою є те, що чоловічому тілу загалом приділено куди більше уваги, ніж жіночому», – зауважує Джеймс Стеффен, аналізуючи «Саят-Нову»; гомоеротичний підтекст багатьох образів він називає серед моментів, яким приділили особливу увагу при перемонтажі фільму Сергієм Юткевичем³⁵. Інші дослідники звертаються до впливу гомосексуальності Параджанова на його біографію і навіть на міжнародний її контекст. Такою є стаття Стефано Пісу «Нові погляди на справу Параджанова: Роль італійського активізму в транснаціональній кампанії за його звільнення», в окремому, присвяченому «сексуальному дисидентству» номері журналу «Cahiers du Monde russe»³⁶. Важливим аспектом і цієї історії, і її дослідження стало те, як боротьба за звільнення режисера об'єднала представників різних шарів суспільства, поєднавши в собі такі різні виміри, як сексуальна ідентичність, права людини, мистецьке самовираження й питання італійської політики.

Сексуальна ідентичність стала темою для дипломних і дисертацій: магістерська робота Анни Стрехмейер «Багатошаровість Сергія Параджанова: справа всього життя» з Уппсальського університету претендує на аналіз цієї сторони життя режисера як такої, що прямо вплинула на його творчий характер. Хоча в роботі є досить адекватний аналіз соціокультурної і політичної обстановки, в якій творив кінематографіст, вона теж не позбавлена росієцентризму: так, не виправдано багато уваги, враховуючи зміст роботи, присвячено утилкам ЛГБТ-спільноти в сучасній Росії, за чим іде бездоказове твердження про те, що в Україні, Вірменії й Грузії ситуація подібна³⁷.

Наостанок згадаємо статтю «Сергій Параджанов» в «Образях у темряві» Реймонда Мюррея, енциклопедії ЛГБТ в кіно. Вона цікава передусім поглядом на біографію режисера у відповідному ракурсі; більше того: саме гомосексуальність Параджанова названо справжньою причиною його переслідувань радянською владою³⁸.

Як бачимо, постать Сергія Параджанова також стає полем перетину та протистояння різноманітних дискурсів, зокрема відверто ідеологічних. Зрештою, так буває, коли йдеться про помітну постать та її спадок. Втім, маргінальне становище української сторінки в біографії митця в західних студіях свідчить: українським науковцям необхідно працювати над тим, щоб Україна не лишалася «білою плямою» на мапі параджанознавства.

Сергій Параджанов – особа поліфонічна, талановитий оповідач і образотворець. Як митець він присвятив себе кінематографу, і це творче середовище по-своєму вплинуло на його власний авторський стиль. Поза екраном Параджанов постійно творив, це було властивістю його натури, характеру. У предметному сенсі, крім фільмів, об'ємну художню спадщину Параджанова складають колажі. Мистецтвознавці нараховують бл. 180-ти артефактів¹. Створення повного каталогу таких робіт давно назріло, але роботи розпоршені по різних музейних фондах і приватних колекціях чи архівах в Україні та за кордоном. Досліджують колажі Сергія Параджанова Володимир Тарасов і Наталія Мархайчук з Харкова. 11 лютого 2022 року, – за 13 днів до того, що назавжди змінило наше сьогодення, – ці дослідники мали лекцію «Як забути про колаж Параджанова?» у Харківській муніципальній галереї. Автори аргументували цю назву тим, що «Параджанова знають переважно як режисера і не знають як художника. В останні роки почала з'являтися інформація, проекти щодо його колажів. Все подається у вигляді двох іпостасей – режисер або колажист. Але людина працювала як цілісна особистість, і навряд чи варто розділяти, хоча це такий дослідницький метод, коли, віднявши одне, можна побачити інше»². У своїх статтях Володимир Тарасов і Наталія Мархайчук підсумовують: «Прийоми колажування мають немало суто образотворчих властивостей, які по-різному відтворюються в кінематографічному художньому тлі. Кінематограф С. Параджанова є органічною частиною його образотворчої феноменології, яка набу-

³⁴ Наприклад: Vianello Marianna. Sajat Nova e le traiettorie invisibili del film. Cinergie, il cinema e le altre arti Cinergie uscita n°6 novembre 2014 | ISSN 2280-9481. С. 97.

³⁵ Steffen James. Parajanov's Playful Poetics... p. 25-26.

³⁶ Stefano Pisu, «New perspectives on the Parajanov affair: The role of Italian activism in the transnational campaign for his release», *Cahiers du monde russe*, 62/2-3 | 2021, 443-472.

³⁷ Strohmeier Anna. The Many Layers of Sergei Parajanov: A Life's Work Revisited. Master Thesis – VT2022. Uppsala universitet. P. 11.

³⁸ Murray Raymond. Images in the Dark. New York: Plume, 1996. P. 101.

¹ Ганна Цюмик. Харків'ян запрошують на лекцію, присвячену творчості Параджанова як художника. 11 лютого 2022. <https://suspilne.media/205386-harkivan-zaprosuut-na-lekciu-prisvacenu-tvorcosti-paradzanova-ak-hudoznika/>

² Там само.